

A Ganz és az Egyesült Izzó a nemzetközi porondon 1867–1949

Mária Hidvégi: *Anschluss an den Weltmarkt. Ungarns elektrotechnische Leitunternehmen 1867–1949.*

(*Transnationale Geschichte Band 10.*)
Vadenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2016.
414 oldal

A hétköznapiakban is gyakran hallhatjuk, hogy a Ganz dízelvonatokat exportált a két világháború közötti időszakban Dél-Amerikába. Ezzel a ténnyel igyekeznek bizonyítani, hogy az 1945 előtti Magyarország ipari nagyhatalom volt. A hibás végkövetkeztetés már önmagában is indokolja, hogy a gazdaságtörténet-írás megvizsgálja a kor legmeghatározóbb magyar vállalatainak szereplését a nemzetközi piacokon. Hidvégi Mária erre tesz kísérletet. A szerző a Lipcsei Egyetem *Transznacionalizáció és regionalizáció a 18. századtól napjainkig* elnevezésű doktori programjában szerzett tudományos fokozatot, jelenleg a berlini Humboldt Egyetem tudományos munkatársa.

Az 1880-as évektől az elektromosság egyre meghatározóbb energiaforrássá vált. Forradalmasította nem csupán a gazdasági életet, de az orvostudományt és a háztartások működését is. Növekedési lehetőséget biztosított a később iparosodott országok (például Svédország, Finnország, Magyarország) és vállalataik számára, ugyanis kezdetben még nem kellett konkurenciával versenyezniük. Ezen cégeknek „csupán” a hazai tőkehiánnyal, valamint a külföldi piacokhoz vezető akadályokkal kellett szembenézniük. A technológiai fejlődés ugyanakkor újabb és újabb piacokat nyitott meg számukra.

A kötet két főszereplője a két világháború közötti Magyarország két legjelentősebb elektromos ipari vállalata, a Ganz és a Tungsram (Egyesült Izzólámpa és Villamosági Rt.). Közöttük a legfontosabb különbség az, hogy míg a Tungsram alapvetően

izzólámpákat állított elő, addig a Ganz a gépgyártás és a villamosenergia-ipar több ágazatában is érdekelt volt. A szerző már a kötet elején leszögezi, hogy a két vállalat sohasem tartozott a világpiac-vezetők közé, sokkal inkább középerős cégeknek számítottak. Sportból vett hasonlattal úgy nevezi őket a szerző, mint az A-Liga kisebb súlyú játékosait. (21. old.) A nemzetközi gazdaságtörténet pedig egyre inkább érdeklődik a nemzetközi viszonylatban középerős vállalatok iránt.

Mindennek előfeltétele volt, hogy a megfelelő intézményi és szabályrendszerek hazai és nemzetközi szinten is kiépüljenek. A Tungsram és a Ganz ezt követően tudott csak a nemzetközi kartellekhez kapcsolódni. A szerző kettős célt tűzött ki. Egyrészt ismerteti a két vállalat történetének legjelentősebb fordulópontjait, továbbá bemutatja szereplésüket a nemzetközi piacokon, ez utóbbira helyezve a hangsúlyt: hogyan tudtak Európa félperiférikus területén lévő országok a politikai függés, a korlátozott erőforrások és a külföldi piacoktól való függés ellenére hasznot húzni a nemzetközi gazdasági konjunktúrából és a globalizálódásból? Hogyan integrálódtak a fenti cégek a nemzetközi kartellekbe, és miképpen reagáltak az adott piaci feltételekhez?

A szerző az *entangled history* módszerét alkalmazza, melynek vizsgálódási kerete meghaladja a nemzetállami kereteket, és globális rendszerben gondolkodik. A kutatás széles forrásbázisra támaszkodik. Használja a Ganz és a Tungsram Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Z szekciójában őrzött törzssanyagát, feldolgozta a XIX. század második feléhez tartozó Iparügyi Minisztérium vonatkozó anyagát. Emellett a szerző németországi közgyűjtemények dokumentumait is áttanulmányozta: a két hazai nagyvállalat legnagyobb konkurensei, az Osram és a Siemens levéltári iratanyagában, to-

vábbb a Deutsches Technikmuseumban végzett kutatásokat. Hidvégi Mária munkájának újdonsága az eddigi hazai gazdaságtörténeti szakirodalomhoz képest, hogy a két magyar nagyvállalat tevékenységét külföldi konkurensek szemszögéből is vizsgálja.

A szerző a polgári állam 1867-től kezdődő kiépülésétől az ország szovjet gazdasági rendszerbe történő 1949-es betagozódásáig elemzi a két vállalat helyzetét. Három nagy fejezetre osztja munkáját. Az első az 1867-es kiegészítéstől az első világháború végéig, a második a két világháború között, a harmadik a második világháború, valamint az azt közvetlenül követő időszakban vizsgálja a Ganz és a Tungsram előtt álló legfontosabb kihívásokat, valamint a vállalatok reakcióit. A kötetet kislexikon és névmutató zárja.

Az első fejezet kifejti a magyarországi kapitalista ipari fejlődés feltételeit. Ezt követően röviden ismerteti a Ganz felemelkedését a cég 1844-es alapításától kezdve. A Ganz történetében fordulópontot jelentett 1885-ben a transzformátor megalkotása, mely a cég három mérnöke, Déri Miksa, Bláthy Ottó, Zipernovszky Károly nevéhez fűződik. Az új találmányt a Ganz már a megalkotását követő években bemutatta hazai és külföldi kiállításokon egyaránt. A transzformátor szabadalmaztatása, nemzetközi elismertetése azonban nem volt egyszerű. Felmerült vele szemben, hogy nem egyedi találmány, hanem csupán korábbi eljárásokat ötvöz. Ezért komoly jogi csatákat kellett vívnia a német AEG és Siemens vállalatokkal, hogy levédhesse az új találmányt.

Ezek a küzdelmek felemás eredménnyel záródtak a Ganz számára. Ugyanis a világpiaci tényezők háromféle módon használták szabadalmukat. Először is saját gyártmányaikat igyekeztek továbbfejleszteni, másrészt a konkurens vállalatokat arra kényszeríteni, hogy más irányokban végezzenek kutatásokat, megdrágítva ezzel azok fejlesztését. A szabadalom továbbá egyúttal tárgyalási alap, csereáru a kartellekben működő cégek számára. Mindennek elérése nem si-

került a Ganz vezetőinek. Saját csekély erőforrásaik, politikai kapcsolataik mindössze arra voltak elegendők, hogy a szabadalmi jogokat az Osztrák–Magyar Monarchia, valamint ideiglenesen Olaszország területén megőrizték.

A Ganz az 1890-es években bekapcsolódott a vasútvillamosításba. Különösen nagy hangsúlyt fektetett a helyi jellegű vasút- és villamoshálózatok kiépítésére. 1898 és 1902 között Kandó Kálmánnak, a Ganz mérnökének tervei alapján építették meg Észak-Olaszországban az első váltakozó áramú nagyvasúti villamosvonalat. A Kandó által kidolgozott háromfázisú rendszer egyértelműen bizonyította a villamos vontatás előnyét a gőzenergiával szemben. Az 1890-es évektől azonban a Ganz lemaradt a kutatás-fejlesztés területén a konkurenciától.

A szerző ezt követően a nemzetközi kartellek kérdését, valamint a Tungsram felemelkedését vizsgálja. A kartellek előzményei az 1870-es évekig vezethetők vissza, amikor a szabadkereskedelem helyett a protekcionista gazdaságpolitika lett domináns a világ gazdaságában. A kartellek a századfordulón már meghatározók voltak Németország gazdaságában, és Ausztriában is egyre jelentősebb szerephez jutottak. A kartellek állami ellenőrzésének kérdése ezzel egy időben heves vitákat eredményezett.

1903-ban berlini központtal megalakult a Verkaufsstelle Vereinigter Glühlampenfabriken (VVG), az első izzólámpakartell, melynek a Tungsram is tagja lett. Ebben az AEG és a Siemens rendelkezett a legnagyobb eladási kontingenssel, a második legnagyobb csoportját a Philips és a Tungsram alkotta. Megállapítható, hogy a VVG politikája egyértelműen a legnagyobb tagok érdekeit szolgálta. A központnak joga volt betekinteni a tagok üzleti könyveibe, ami által a vezető tagok egyfajta ellenőrzést gyakoroltak. A Tungsramnak számos külföldi üzemében korlátoznia kellett a termelést, átadva helyét ezzel a nagyobbaknak. Ugyanebben az időszakban a Ganz is igyekezett megállapodni

az AEG-vel a piacok felosztására vonatkozóan.

Az első világháború időszakában mindkét vállalatnak át kellett állnia a háborús gazdálkodásra. A Ganztól nyersanyagkészleteket foglaltak le, ugyanakkor megrendeléseket kapott kórházak villamosítására. 1915-ben katonai felügyelet alá helyezték üzemét. A Tungstram exporttevékenysége jelentősen beszűkült. 1915-ben a német és osztrák–magyar izzólámpa gyártók közös kartellbe tömörültek, német vezetéssel. Mindez a német gazdasági befolyás erősödését jelezte. Ugyanebben az esztendőben Kandó Kálmán egy kormányzati bizottság vezetőjeként országos áramellátási rendszer tervet dolgozott ki. Ez már jelzi, hogy a villamosítás egyre inkább állami érdeknek számított. A szerző a fejezet végén két szembeötlő hibát vét. Az 1918-as őszi rózsás forradalom idején megalakult magyar nemzeti tanács elnökeként gróf Károlyi Gyulát, az ország 1920 és 1944 között regnáló kormányzójául pedig Horthy Istvánt nevezi meg. (128. old.)

Az 1920-as trianoni békét követő időszakban a világgazdaságban is kedvezőtlen változások álltak be a magyar nagyvállalatok számára. Megerősödött a protekcionizmus, Ausztria a továbbiakban nem töltött be tudás- és tőkeközvetítő szerepet, nyugat-európai bankok pedig nem szívesen nyújtottak hitelt a bizonytalan politikai helyzetű közép-európai országoknak. A világpiac vonatkozásában a német gyártók részesedése a világexportból 46%-ról 25%-ra esett vissza, míg az amerikai gyártók (General Electric, Westinghouse, IGEC) és a holland Philips a németeket utolérve egyaránt annak negyede felett rendelkeztek, őket követték a brit vállalatok. (134. old.)

A Ganz és a Tungstram működése tehát igencsak megnehezült. A Ganz helyzetének az sem kedvezett, hogy a gépiparban és a villamosenergia-iparban egyaránt érdekelt volt, így erőforrásai jelentősen megoszlottak. A kedvezőtlen helyzetből való kilábalás a Tungstram számára volt sikeresebb. Ebben

nagy szerepet játszott az 1921-től vezérgazgatói pozíciót betöltő Aschner Lipót, aki jelentős változtatásokat eszközölt a vállalatnál: fiatalított a személyzetet, hangsúlyt fektetett a kutatásra-fejlesztésre. 1921-ben kutatólaboratóriumot állított fel, melynek vezetőjévé Pfeifer Ignácot nevezte ki. A kutatás-fejlesztés terén Aschner a Standard vállalattal is együttműködött; a cégek közötti ilyen együttműködés ritkaság számba ment annak idején. Racionalizálta a vállalat külképviseleti működését. Az első világháború tapasztalatai alapján elsősorban a semleges országokban (Svájc, Norvégia) lévő külföldi kirendeltségek számát növelte, míg más országokban (például a Szovjetunióban) bezáratta azokat. A vállalat stabilitásához tőkére volt szükség, ezért igyekezett nyitni a nemzetközi piacvezetők felé, akik részesedést nyertek a Tungstram részvényeiből. Azt azonban csak manőverezésekkel sikerült elkerülni, hogy az Osram és a Philips felvásárolja a Tungstramot.

Az Aschner vezette Tungstram lejárt licencszerződéseket hosszabbított meg, 1924-ben pedig csatlakozott a Phoebus nemzetközi izzólámpa kartellhez, melynek igazgatótanácsában egy szavazattal rendelkezett. Mivel a legnagyobb kartelltagok (Osram, Philips) három szavazattal bírtak, a kartelltagság velük szemben szűkebb mozgásteret engedett a Tungstram számára, a tagság azonban nem jelentette a tagok közötti verseny megszűntét. A nagyobb tagok a kartellmegállapodás kevésbé vagy egyáltalán nem szabályozott területeit kihasználva igyekeztek a kisebbeket a piacról kiszorítani. Ez történt 1926-ban, amikor a Philips hitelre szállított lámpákat Lengyelországba, amivel a Tungstram kárára kívánta növelni saját piaci részesedését. 1936-ban ugyanakkor – kartelltagságát kihasználva – a Tungstram kiszorította Ausztriából kartellen kívüli versenytársait.

Elmondható, hogy a Tungstram a II. világháború kitöréséig a Phoebus izzólámpa kartell fontos közép- és nagyerős tagja volt. Világviszonylatban a fogyasztók 5%-a számított a

vállalat termékeire. Magyarországon monopolhelyzete volt a vállalatnak; a kartell fő szállítójának bizonyult Ausztria, Románia és Jugoszlávia vonatkozásában, Európán kívül pedig a meghatározó szállítók egyike volt Egyiptom és Argentína irányába. Ezt a sikert még a gazdasági világválság sem törte meg.

Az 1920-as évek végén megindult a magyarországi rádiózás. Hamarosan a Tungsram egyik újabb fontos exportcikke lett a rádiócsőkartellnek is tagja lett. Ezen belül legfontosabb vetélytársa a Philips és a német Telefunken volt.

Felemás eredménnyel járt a kriptonlámpa kartellben való részvétel. A kripton nemesgázzal töltött izzólámpát 1929 és 1932 között Bródy Imre fizikus vezetésével a Ganz laboratóriumában kísérletezték ki, bizonyos európai gáztársaságok azonban ipari kémkedés révén információhoz jutottak a gyártási technológiát illetően, és szabadalmat jelentettek be arra vonatkozóan Franciaországban és Németországban. A Tungsram ennek következtében a kartellen belül csak korlátozott nyereséggel tudta piaci forgalomba hozni az új terméket. Az eset jól példázza, hogyan igyekeztek a vezető kartelltagok a kisebbeket akadályozni abban, hogy saját fejlesztéseikből profitáljanak.

A Ganz az 1920-as évek végén lépett ismét a gazdasági siker útjára. A pénzügyi stabilizációt követően angol bankok hajlandók voltak kölcsönt nyújtani villamosítási programra, azzal a feltétellel, hogy a beszállítók egy része angol vállalatok közül kerül ki. Így nagyarányú állami befektetéssel a Ganz megvalósította a Budapest–Hegyeshalom vasútvonal villamosítását 1929 és 1934 között. Ennek eredményeként épült meg 1929-ben Komárom vármegyében a bányaidai erőmű. A vállalat ebben az időszakban teremtette meg a dízelmotorok sorozatgyártásának feltételeit. Ahhoz azonban, hogy az általa gyártott dízelmotorvonatokkal betörjön a nemzetközi piacra, angol gépgyártó vállalatokkal kellett megegyeznie, ugyanis a nemzetközi vasútvonalak jelentős részét

angol vállalatok üzemeltették. 1935 áprilisában meg is kötöttek egy kartelllegyezményt a Metropolitan Vickers és a Metropolitan Camel Carriage vállalatokkal. A megállapodás értelmében a két brit vállalat jogot nyert arra, hogy a Brit Birodalomhoz tartozó, valamint a britek által dominált területekre Ganz licenc alapján gyártott motorvonatokat hozzanak forgalomba, a világ többi részén azonban a Ganzot illette ez a jog.

A magyar kormány az 1930-as években kereskedelmi megállapodásokat kötött latin-amerikai országokkal, ami lehetőséget teremtett a Ganz számára arra, hogy a térségbe nagy mennyiségben motorvonatokat exportáljon. Argentínában nagy volt az elégedetlenség a többnyire britek által üzemeltetett, gőzenergiával működő vasutakkal szemben: drágák voltak, és a menetidő is hosszú volt. 1939-től az argentin vonalaknak csupán egy részét üzemeltető Argentin Államvasutak (ASG) a Ganz dízelmotorvontainak segítségével kiszorította a külföldi vasútüzemeltető cégeket. A Ganz termékei ugyanis villamosenergia alapon működtek, így gyorsabbak és olcsóbbak is voltak. Ahhoz azonban, hogy a Ganz hosszabb távon megtelepedhessen Dél-Amerikában, végig kellett volna mennie egy tanulási folyamaton. A vonatok exportálásán túl meg kellett volna szerveznie az üzembe helyezett vonatok karbantartását, a technológia alkalmazkodását a dél-amerikai klímához. Erre azonban nem volt elég idő. A második világháború kirombanását követően ugyanis az amerikai konkurencia fokozatosan átvette a latin-amerikai piacot.

Az újabb világégés közeledtével sűrűsödtek a viharfelhők a Ganz és a Tungsram fölött. Az 1938-as Anschluss után mindkét vállalat ausztriai pozíciója megingott. Problémát jelentett, hogy a zsidótörvények következtében vezető tisztviselőktől és jelentős tapasztalattal rendelkező műszaki szakemberektől kellett megválnia mindkét vállalatnak, s az elbocsátottak sok esetben konkurens cégeknél folytatták pályájukat.

Aschner Lipót igyekezett felkészülni a háborús helyzetre, ezért 1938-ban a Tungstram külföldi leányvállalatait egy zürichi központú holdingban egyesítette. Biztosítani kívánta a piacokhoz való hozzáférést és a gyártási technológia magas színvonalát lejárt licencszerződések meghosszabbításával. A világháború időszakában a Tungstram és a Ganz is betagozódott a hadigazdálkodásba. Ugyan nagy mennyiségű Ganz részvény került át az AEG-től a Magyar Általános Hitelbank tulajdonába, a német gazdasági befolyás mégis jelentősen erősödött. Az AEG meggyengítette a Ganzot annak hazai piacán, Dél-Kelet-Európából pedig teljesen kikapcsolta. Ebben a helyzetben a kartelltagság mindkét vállalat számára egyfajta védelmet jelentett. Ugyanis a német vállalatok a semleges országok cégeivel történő jó kapcsolatok megőrzése érdekében kénytelenek voltak minimális együttműködést fenntartani a két magyar gyártóval. A Tungstram közvetlenül is bekapcsolódott a fegyvergyártásba. Az 1944-es német megszállás időszakában számos zsidó vállalatvezetőt és szakembert deportáltak, köztük Aschner Lipótot is, aki a mauthauseni koncentrációs táborba került.

1945 után államosították a két vállalatot. A szakszemélyzet leépülése a háború után folytatódott. Az 1940-es évek végén több szakember ellen indult koncepció per, s közülük sokan külföldre menekültek. A koncentrációs táborból szabadult Aschner ugyan maradhatott a Tungstram élén, mozgásteret azonban jelentősen beszűkült a tervutasításon alapuló, központosított gazdaságpolitikai rendszerben. A két vállalat betagozódott a keleti blokk gazdasági hálózataiba, így – bár tettek rá kísérletet – egyre kevesebb lehetőségük volt visszakerülni a világpiacon szereplők közé. De nem csak a keleti blokk országaiban változtak meg a gazdasági működés keretei. Az 1950-es évektől ameri-

kai mintára egyre több nyugat-európai országban hoztak kartellelles törvényeket, aminek köszönhetően a kartellek időszaka az 1960-as évekig leáldozott.

A kartellek jól alkalmazkodtak a két világháború közötti protekcionizmushoz, és kijátszották a nemzetállamok ezzel kapcsolatos intézkedéseit. Tevékenységgel ugyanakkor a gazdasági nacionalizmust is erősítették. A kötet összefoglaló részében a szerző újra kiemeli, hogy a kartelltagság önmagában nem szüntette meg a tagok közötti vetélkedést, legfeljebb a viszályok kezelését más mederbe terelték. A nagyobb tagok a sajátjukéhoz képest szűkebb mozgásteret biztosítottak a kisebbek számára, a kartellen kívüli szereplőkkel szemben azonban lényegesen több lehetőségük volt a kisebbeknek is. Nagyobb üzletet nem is lehetett lebonyolítani kartelllegyezmények megkötése nélkül (a Ganz motorvonatexportját sem Dél-Amerikába). A második világháború alatt a hegemón törekvésekkel szemben is védelmet jelentett a kartelltagság, így beleszólásuk volt a szervezet működésének, a piacrend, valamint az árak szabályozásába. A nagyobb tagok közötti manőverek szintén lehetőséget nyújtottak a kisebbeknek is saját céljaik eléréséhez. A nemzetközi kartellek kisebb szereplőinek mozgásterét a kutatás-fejlesztés bővíthette.

Az eddigi gazdaságtörténeti munkák csupán érintőlegesen foglalkoztak a Ganz és a Tungstram világpiacon helyzetével, többnyire csak megemlítették a nemzetközi kartelltagságukat. A kartellekben betöltött szerepüket, a szervezeteken belüli manővereiket, lehetőségeiket még nem elemezték olyan alaposan, mint ahogyan Hidvégi Mária teszi munkájában.

MACHER PÉTER